

مروری بر جغرافیا و برنامه ریزی شهری کرمان

● از: علی زندگی آبادی

مقدمه

فقدان اطلاعات علمی - پژوهشی در مورد شهر کرمان و ضرورت بررسی در محدوده بازار و بافت قدیم شهر کرمان و نیز بررسی مسایل مختلف مربوط به عناصر کالبدی ما را بر آن داشت تا ضمن به تصویر کشاندن وضع موجود، در پی راه‌حلهایی برای رسیدن به وضع مطلوب و برنامه‌ریزی لازم، جهت احیای بافت فیزیکی شهر در بخش مرکزی و روابط اورگانیک این عناصر، باشیم.

این کتاب تلفیقی است از روشهای گوناگون تحقیق و پژوهش؛ نظیر: کتاب‌شناسی موضوعی و جمع‌آوری منابع، فیش برداری از منابع و استخراج مطالب لازم، مشاهده عینی و انجام عملیات میدانی مورد نیاز، استفاده از پرسشنامه‌های ویژه.

- جمع‌آوری اطلاعات آماری (سرشماری و نمونه‌گیری) و به کارگیری روشهای گوناگون جمع‌آوری آمار و تحلیل آنها.
- بهره‌گیری از اسناد تاریخی و جغرافیایی، پیرامون موضوع مورد بررسی.

- استفاده از نقشه‌های مینایی، عکسهای هوایی و...
- سفر به بعضی از شهرهای ایران، نظیر یزد، شیراز، مشهد، اصفهان، تبریز، و... و بررسی موضوع پژوهش در این شهرها.
- مصاحبه مستقیم با متخصصان و کارشناسان محترم دفتر فنی و طرح و برنامه‌ریزی شهرداری، دفتر مطالعات جهاد دانشگاهی، مشاورین بافت قدیم، دفترهای مهندسیین ساختمان، مسؤولین طرح جامع، کارشناسان اماکن باستانی، سازمان میراث فرهنگی، سازمان مسکن و شهرسازی، بنیاد مسکن انقلاب اسلامی، سازمان حفاظت محیط زیست، شهروندان و بازاریان سالخورده و با تجربه

اشاره:

... جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری کرمان، عنوان کتابی است که به صورت سلسله مباحث و روشهای برنامه‌ریزی شهری در چندین جلد توسط مؤلف این کتاب آغاز شده تا پایان سال ۱۳۷۰ جلد اول و دوم آن به چاپ رسیده است، جلد اول آن تحت عنوان «بافت قدیم و برنامه‌ریزی شهری» و جلد دوم آن تحت عنوان «بازار، عناصر کالبدی و برنامه‌ریزی شهری» مجموعاً در یک مجلد از طریق انتشارات مرکز کرمان شناسی در چاپخانه مؤسسه اطلاعات (شرکت ایرانچاپ) به چاپ رسیده است. این کتاب با قطع رحلی، در ۲۵۴ صفحه و ۳۰۰۰ نسخه منتشر شده، با ارائه روشهایی نو و ابتکاری در برنامه‌ریزی شهری و به کارگیری نقشه‌های کامل، نمودارها، دیاگرامها و مدل‌های کاربردی، زبانی گویا در میان گذشته، حال و آینده شهر کرمان، بافت قدیم شهر، بازار و سایر عناصر کالبدی نظیر مساجد، کاروانسراها و... دارد و ضمن به تصویر کشیدن وضع موجود شهر در برنامه‌ریزی شهری نیز به بررسیهای جالبی پرداخته است.

در این اثر حدود ۸۰ تصویر رنگی، ۳۲ نمودار آماری، ۱۸ جدول آماری ۳۰ نقشه موضوعی از بازار و عناصر کالبدی، ۲۰ شکل و راهنمای تصویر و ۱۹ دیاگرام و مدل برنامه‌ریزی به کار رفته است تا جای ابهامی در متن باقی نگذارد؛ در واقع با استفاده از شیوه‌های بصری جالب از نگارش سنتی و پکتواختی متن پرهیز شده است. جلدهای سوم، چهارم و... این کتاب نیز به زودی به زیر چاپ خواهد رفت. این کتاب می‌تواند به عنوان یک منبع علمی و الگوی پژوهشی در مطالعات مشابه، مورد استفاده پژوهشگران، برنامه‌ریزان، مسؤولان و دانشجویان رشته‌های جغرافیا، برنامه‌ریزی شهری، عمران، علوم اجتماعی، معماری، تاریخ و سایر علاقه‌مندان قرار گیرد....

کرمان

- استفاده از راهنماییهای استادان محترم گروه جغرافیای دانشگاه تربیت مدرس، گروه جغرافیای دانشگاه مشهد، گروه جغرافیای بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی و...

کتاب حاضر از آن حیث مفید و حائز اهمیت است که:

- ۱- موضوعی است و مطالب آن به طور عمیق شکافته شده است.
 - ۲- همه جانبه است و بیشتر ابعاد و زوایای موضوع، مورد بررسی قرار گرفته است.
 - ۳- می تواند به عنوان یکی از منابع موثق، توسط سازمانهای استان کرمان مورد استفاده قرار گیرد.
 - ۴- دانشجویان و پژوهشگران می توانند به عنوان الگو و روش کار در تحقیقات خود در شهرهای مشابه دیگر، از آن سود جویند.
 - ۵- بسیاری از مسایل این پژوهش را می توان به دلیل وجه اشتراک با بسیاری از شهرهای ایران، نظیر یزد، اصفهان، کاشان و... به آنها تعمیم داد.
 - ۶- اهمیت این کار، آنگاه بیشتر درک خواهد شد که بدانیم، منابع جغرافیایی در مورد شهر کرمان و موضوع مورد مطالعه، به اندازه کافی در دسترس نیست و تحقیقات موضوعی جغرافیایی - تا آنجا که نگارنده مطلع است - کمتر به چشم می خورد.
- با یاری خدا برآنیم در راستای این کتاب، جلدی دیگری از این سری مطالعات جغرافیایی و برنامه ریزی را که در دست تألیف و تهیه می باشد، در اسرع وقت، تدوین و ظرف مدت کوتاهی به چاپ برسانیم تا سریعاً مورد استفاده علاقه مندان قرار بگیرد. انشاء الله.
- مقدمه استاد محترم آقای دکتر باستانی پاریزی نیز، زینت بخش این کتاب می باشد.

اشاره ای به بافت قدیم شهر کرمان

گوشه هایی از مطالب این کتاب را برای خوانندگان محترم انتخاب نموده که ذیلاً بدان می پردازیم:

بیاید با هم، زمانی را دور از هیاهوی دنیای ماشینی، دیار اهل دل را به نظاره بنشینیم و گذری داشته باشیم بر دشتی مرتفع و محصوره میان کوههای سر به فلک کشیده حاشیه کویر، در جنوب شرقی ایران؛ جایی که با تاریخی کهن، مردمی خونگرم و مهمان نواز را در خود جای داده، دباری که ریزشهای جویش اندک و تبخیر و تعریقش فراوان است؛ پهنه ای که اختلاف درجه حرارت شب و روزش زیاد و تفاوت دمای سبزه و آفتابش قابل ملاحظه است.

در بستر این دشت وسیع شهری آرمیده است که در بناهای آن زشتی و زیبایی با هم عجین شده اند؛ بناهای زیبایی که بر پیکرشان زخمهایی زشت، تحت عنوان یادگار، نقش بسته است.

- شهری که آسمان شفافش، زیبا و پرستاره؛ محصول عمده اش، خرما و پسته؛ دستاورد هنرمندش، قالی و پته؛ و گذشته تلخش، آمیخته با خون و آتش است.

- شهری که از گذشته دور با عرصه وجود نهاده، از ساده ترین منازل تا زیباترین آثار معماری سنتی را در خود جای داده است.

- شهری که با زبانی گویا در بیان گذشته ها، هر بنایش، هزاران راز را در دل خود نهفته دارد و هر خشخش، تلخ و شیرین حوادث دیروز را می کم و کاست در دفتر خاطراتش به ثبت رسانده، اگر سفره دلش را باز کند، برده از همه سختیها و خوشیهای که چشیده است، بخواهد داشت.

- شهری که روزی به همت گنجعلی خان، صاحب بناهایی زیبا می شود و زمانی زیر سم ستوران ویرانگر آغامحمدخان، مورد تاخت و تاز قرار می گیرد.

- شهری که طبعاً آثار منحصر به فردش، نظیر بازار و حمام

گنجعلی خان، بسان نور شمعی در ظلمت، هر بیننده را به خود خیره ساخته، چندین علامت سؤال در پیش رویش قرار می دهد!

مصاحبت با آثار کهن معماری، دنیایی از معرفت را به ما می دهد و پاسخگوی مجهولاتمان خواهد بود. مروری بر جغرافیا، تاریخ، شهرسازی و معماری ویژه این دیار، نظر هر بیننده را به خود مجذوب می سازد و هر پژوهشگر را بر آن می دارد که در پی کسب معرفت بیشتری پیرامون آن باشد.

منظور، ورود به محدوده ای است که گام نهادن در آن برای هر جهانگرد نقیبی است به تاریخ، که وقایع گذشته را به همراه دستاوردهای پیشینیان تجدید کرده، مورد مطالعه و بررسی قرار دهد.

«بازار کرمان»، شاهکار معماری خطه جنوب و نشانی از جدیت و تلاش مردم می باشد و هنرمندی است که در فیلم «زمان و مکان» نقشهای مختلفی را بازی کرده است. مهمترین نقش آن، نقش اقتصادی - تجاری و به دنبال آن نقش سیاسی، مذهبی، فرهنگی و اجتماعی است؛ هم نقش بزرگترین گذرگاه شهر را ایفا می کرده است، هم ستون فقرات بافت و ساختار قدیم شهر بوده است.

بازار، محیطی مصفا، ساکت و آرام، بیزار از هیاهوی خسته کننده تکنولوژی غرب و بوق و کرناهای ماشین های وارداتی است. صدای پای مشتریان، صدای چکش مسگران و... از حنجره خسته بازار بیرون می آید و از این رهگذر، آهنگی موزون نواخته می شود که آهنگ سازان هنرمند را به رقابت می طلبد.

بازار کرمان، نمایشگاهی است که حجره هایش از دو سو، بسان دانه های تسبیح، به هم پیوند خورده، کالاهایی را از دورترین نقاط جهان به نمایش گذارده اند؛ از ادویه جات هندوستان تا ظروف چینی، از مصنوعات غرب تا صنایع دستی بومی را در آنجا می توان دید.

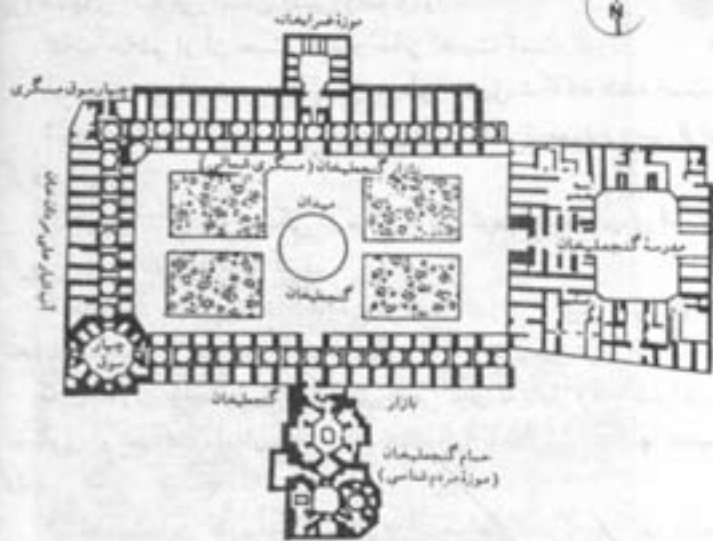
مسگران هنرمندش، با ضربه های موزون چکشی که بر سطوح ورقه های مس، فرود می آورند، بر آن نقش و نگاری زیبا می آفرینند که هر هنرشناس با ذوقی را به تحیر وامی دارد؛ قالیبافش با حوصله ای در خورتحسین، نخ را به تارهای قالی گره می زند و نقش و نگار و گل بوته های زیبایی خلق می کند و راهی شهر و دیار مسافران دوردست می شود؛ تا در آن دیار، یادآور ذوق هنر هنرمندان خطه کرمان باشد. پسته کارش تلاش می کند تا پسته ای خندان را به مشتریانش عرضه کند و رونق بازار کرمان را فراهم سازد. در این بین، دست هنروران زمانهای دور دست و معماران بر حوصله این دیار، روزگاری آشتیگر دین و هنر شده، بر سردر و کتیبه های مساجد، نقشهایی به جاودانی خورشید، به طنازی بهار و سرسبزی بهشت، بر جای نهاده، تا دل مؤمنان را صفا و قلبشان را جلا دهند.

بر ماست که آلودگیهای عارض شده بر پیکر آثار زیبا و کهن معماری، به ویژه بازار را از چهره مصفایشان بزدایم، هوای پاک، محیط امن و آرام، سبزی و آب و درخت، نهر و جوی و قنات، مناظر دلچسب و طبیعی و عطر گل و گیاه را به آن اعاده نماییم. به آن مجال تنفس داده، مجاری حیاتش را احیاء کنیم و اندام این پیکره را از نو سامان دهیم.

«بازار و عناصر کالبدی را دریابیم»

بازار و سایر عناصر شهری یا مجموعه های تاریخی پیرامون بازار، در شهر کرمان، مستحکمتر از همه بناهای بافت قدیم با سینه ای ستبر، همچنان راست قامت ایستاده اند و علیرغم بی توجهی معنودی از شهروندان و... با پیوندی استوار بین اعضای مجموعه ها و بازار، به طور خستگی ناپذیر، با هم ایفای نقش می کنند. هر چند

بازار کرمان دیگر توان گذشته را ندارد، منتها باز هم فعال بوده، هنوز پیر و فرسوده نشده است. بازار قصد ماندن دارد. می خواهد بماند، چون

مقیاس ۱:۱۰۰

بازار کرمان، نمایشگاهی است که حجره‌هایش از دوسو، بسان دانه‌های تسبیح، به هم پیوند خورده، کالاهایی را از دورترین نقاط جهان به نمایش گذارده‌اند.

می‌باشد. توسعه افقی شهر منجر به پیدایش سریع شهرکهای حاشیه‌ای و گسترش بی‌رویه حومه‌ها شده است؛ این مسأله، علاوه بر اینکه خدمات رسانی را پرهزینه و مشکل می‌سازد، منجر به سوء استفاده در بورس بازی زمین و زمین خواری، نابودی اراضی مرغوب در حاشیه شهر شده، به تبع آن سیل مهاجرتهای روستایی را روانه شهر می‌نماید و به گسترش بی‌برنامه شهر منجر خواهد شد.

شهر کرمان از حیث قدمت، یکی از قدیمیترین و با سابقه‌ترین شهرهای ایرانی و جز یکی از پنج شهر تاریخی کشور است که صاحب آثار معماری ارزنده و بناهای تاریخی گرانبها و با ارزشی است که باید در حفظ آنها نهایت توجه را مبذول داشت؛ قلعه اردشیر و قلعه دختر از هسته‌های اولیه شهر می‌باشند و گنبد جلیله از آثار قبل از اسلام است. وجوه تسمیه کرمان نیز حکایت از دیرینگی و قدمت طولانی این شهر دارد. مطابق شواهد تاریخی و اسناد و مدارک موجود، شهر کرمان از قرن‌ها قبل از اسلام، سابقه مدنیت و شهرنشینی داشته است.

عناصر کالبدی بافت قدیم، با هم از یک طرف و با مجموعه‌های تاریخی کرمان، از سوی دیگر، ترکیب شده، با محلات جدید پیوند می‌خورند. و تصویری روشن از خصوصیات قابل رؤیت و کالبدی در شهر، مانند: شکل، اندازه، ارتفاع، حجم، موقعیت، سبک معماری، مصالح و... را ارائه می‌کنند. در نتیجه ایجاد چهره‌هایی از فضای شهری را کرده، سیمای شهر، در بافت قدیم را به وجود می‌آوردند و بافت ایجاد شده همواره حالت پویایی دارد و مدام در حال تغییر و تحول می‌باشد.

ورود اتومبیل، بعد از انقلاب صنعتی، چهره شهر را دگرگون ساخته،

دیروز را تجربه کرده، امروز را پشت سر می‌گذارد و آرزوی دیدن فردا را نیز دارد. بازار می‌ماند تا نمودی آشکار بر تلاش اجدادمان باشد، می‌ماند تا حکایت دیروز را به شهروند امروز بازگو کند، از تلاش و جهد معمار و بنای چهارصد سال پیش بازار و معماری چند صدساله بعضی عناصر کالبدی بگوید تا معمار امروزی را به تفکر و طراحی مبتکرانه، بدون نسخه برداری از الگوهای ناسازگار غربی، فراخواند.

بیا باید حکایت بازار چند صدساله کرمان را با گوش جان بشنویم و از آن، آنگونه مراقبت نماییم و مرمتش کنیم که بتواند، همانند و حکایت روزگاران تلخ و شیرینش را برای فرزندان فردامان نیز بیان کند. بیا باید بازار را هر چند مختصر، بشناسیم تا معرفت لازم را از روابط عملکردی و فیزیکی آن با سایر عناصر کالبدی کسب نموده، بتوانیم در روند فعلی حفظ، مرمت، احیاء و نحوه نگرش به آن، تجدید نظر کرده، آنگونه که شایستگی‌اش را دارد، با متدهای احیاء، آن را حیاتی تازه ببخشیم و از گزند مرگ تدریجی، درمان بداریم.

بازاری که ارمغان معماری بومی وره آوردی با ارزش از تلاش معمار ایرانی است، جهانگرد خارجی را که آنگی جهان سومی بودن را به ما می‌زند، ما را در حال توسعه و خودش را توسعه یافته و متمدن می‌داند انگشت به دهان می‌گذارد و او را سخت متحیر می‌سازد؛ چرا که او، از ما و امثال ما، الگو برداری کرده است با دیدن تجربه‌های موجود و تکنولوژی پیشرفته، آسمانخراش امروزی را می‌سازد، ولی معمار دیروز ما، بدون استعانت از متدهای غربی و تکنولوژی توسعه یافته و تنها با ذهن خلاق خود، در روزگاران دور، چنین شاهکارهایی را از خود بروز داده است.

بازاری که اقتصاد اجدادمان را به دست ما سپرده، آن را به نسلهای بعد از ما می‌رساند، بازاری که بین مشتری و مغازه‌دار، شهری و روستایی، بالاشهری و پایین شهری خریدار و فروشنده و... پیوند انس و الفت برقرار می‌سازد؛ بازاری که از دیرباز، قدرتی شکست ناپذیر، علیه سلاطین چهار بوده، ارزش ماندن را دارد. تداوم حیاتش در گرو این است که برنامه‌ریزان از چه زاویه‌ای به آن نگاه کنند، به طور حتم و یقین، اگر بدون غرض آن را بشناسند، برنامه و طرحی در خور شایسته‌اش برایش طراحی خواهند کرد. در جلد دوم، نگارنده، بر آن است که تصویری روشن از بازار، عناصر کالبدی، عملکرد آنها، روابط فیزیکی عناصر کالبدی و شرح مختصری از هر بخش بازار، ارائه کند و با عرضه معرفت لازم از آن، راه را برای برنامه‌ریزی پیرامون، حفظ، مرمت و احیاء بازار هموار نماید و مسئولین و برنامه‌ریزان را در رسالت مهمی که در پیش دارند یاری رساند.

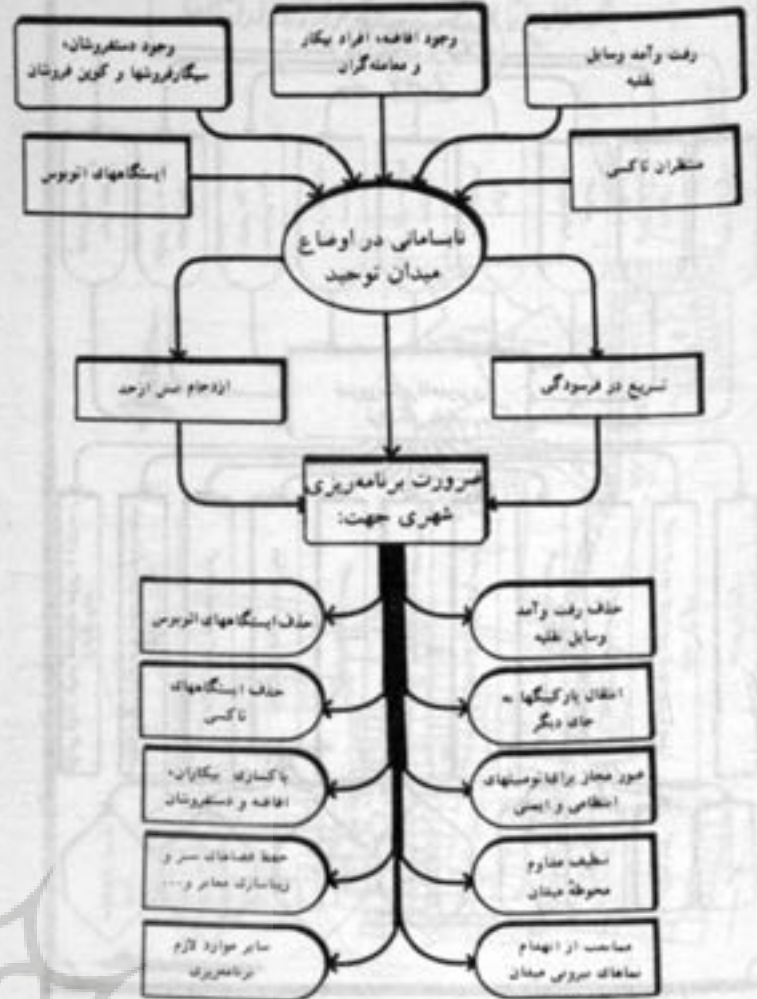
نگارنده، عزم را جزم کرده است تا با مدد تعدادی تصویر، نقشه، نمودار و... حتی الامکان چهره بازار و عناصر کالبدی بافت قدیم را - آنگونه که هست - به تصویر بکشاند. نقاط ضعف و قوت آن را بررسی نماید و با چنگ زدن به روابط علت و معلولی، راه حلی منطقی ارائه دهد تا از مشکلات کنونی بافت قدیم، کاسته شده، تصویری روشن از وضع مطلوب ارائه نماید.

بنابراین طی مباحث مجزایی، ویژگیهای جغرافیایی، تاریخی، معماری و شهرسازی بازار و عناصر کالبدی بافت قدیم شهر کرمان، مورد بحث و بررسی قرار خواهد گرفت.

خلاصه کتاب

استان کرمان، دومین استان پهناور کشور و یکی از مرتفعترین استانهای ایران می‌باشد. از این رو، واجد تنوعهای طبیعی و انسانی گوناگون و ذخایر معدنی فراوان است. به دلایلی که در فصل اول می‌آید، شهر کرمان، امروزه، بر اثر توسعه فراوان، به پنج منطقه شهری تقسیم شده است، به طوری که سهم بافت قدیم از کل وسعت شهر، تنها ۷ درصد

نابسامانی در اوضاع میدان توحید و ضرورت برنامه‌ریزی و سازماندهی آن

- احیاء و زنده‌سازی آن؟
 - انهدام کامل و بازسازی مجدد آن؟
 - انهدام بافت قدیم به جز آثار ملی و بهسازی و بازسازی آن؟
 کدامیک؟
 بافت قدیم متشکل از عناصری همچون آثار باستانی، میادین، خیابانها و معابر، قضاهاک سبز، کاربرههاک تجاری و واحدههاک مسکونی است. کاربرههاک مسکونی به سه نوع زیر تقسیم می‌شوند:
 الف - منازل جدیدالاحداث با دسترسی مناسب و مصالح مقاوم.
 ب - منازل مسکونی قدیمی با دسترسی مشکل.
 ج - منازل مخروبه، نیمه مخروبه و غیرمسکونی.
 به علت تنگناهاک مالی و... تنها دو بخش «ب» و «ج» را باید منهدم و بازسازی کرد. عوارض خدماتی، ایمنی، اقتصادی و اجتماعی این ضرورت را تسریع می‌کند.

وضعیت نامناسب، فرسودگی بافت قدیم و مسائل گوناگون دیگر، منجر به کاهش تراکم جمعیت ساکن بافت قدیم و کاهش سهم جمعیت این ناحیه، از کل جمعیت شهر خواهد شد. قشر مرفه، به تدریج به حومه‌هاک زیبا و خوش آب و هوا کوچ می‌کنند و بر خانه‌هاک خالی بافت قدیم افزوده شده، موجب کاهش ارزش اقتصادی و اجاره بهای آنها خواهد شد. تداوم این وضع منجر به جلب مهاجرین روستایی و غیربومی شده، مشکلات اجتماعی و عوارض نامطلوب دیگری را بر جای خواهد

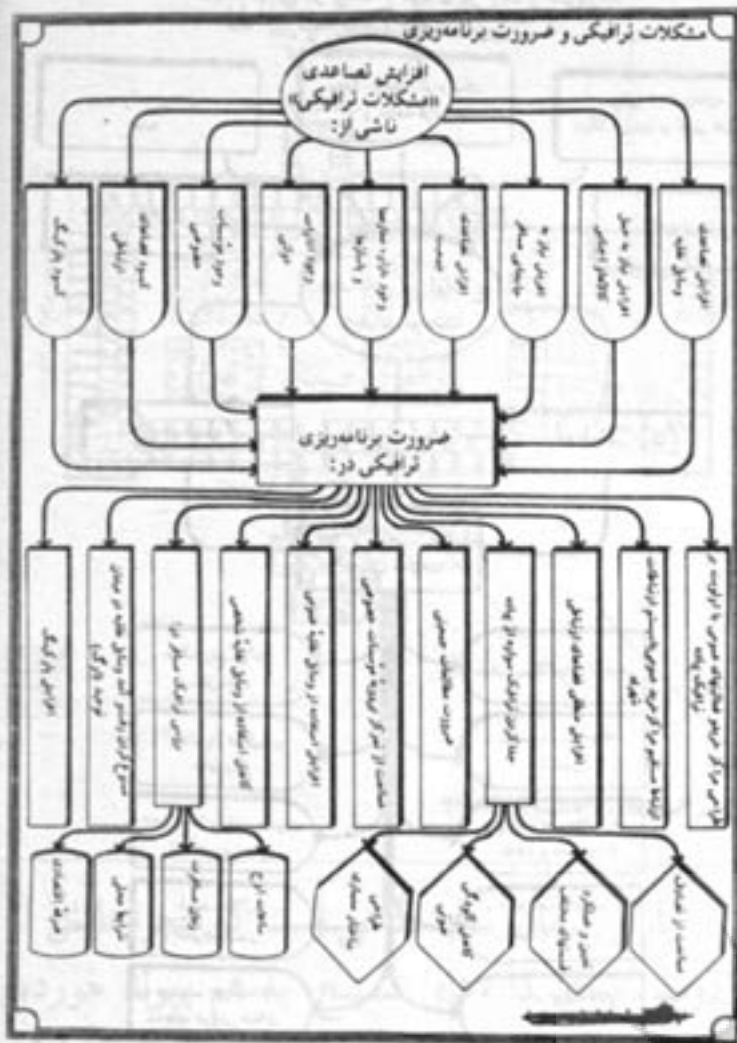
بازارها و مراکز اقتصادی، بعد از بناهاک مذهبی، نقش مهمترین رکن شهرهاک اسلامی را ایفا می‌کرده‌اند.

نهاد. رشد فزاینده شکل شهرکها، برانکنده کردن خدمات شهری، ادارات دولتی و... همگی، معلول بی‌توجهی به بافت قدیم می‌باشد و محتاج برنامه‌ریزی دقیق است.
 در بررسی چشم انداز فضاکی بافت قدیم و جدید شهر، متوجه یکسری تمایزات بین دو بافت می‌شویم که عبارتند از:
 ۱- مجزا بودن دو بافت.
 ۲- تنگی معابر و بی‌نظمی هندسی آنها و عدم دسترسی مناسب در بافت قدیم.
 ۳- کوچکی، به هم فشردگی، درهم بافتگی، عدم نظم هندسی و وجود پلان حیاط مرکزی و گسترش افقی و فرسودگی منازل بافت قدیم.
 ۴- تسریع فرسودگی منازل بافت قدیم در اثر کمی مقاومت مصالح.
 ۵- وجود سقفهای گنبدی منازل در بافت قدیم.
 ۶- محاصره شدن بافت قدیم به وسیله بافت جدید.
 ۷- کمبود فضای سبز در بافت قدیم.
 ۸- بی‌نظمی جهت جغرافیایی پلان منازل در بافت قدیم.
 ۹- تبدیل منازل نزدیک بازار به حجره‌هاک انباری و کارگاهی برای بازار.
 ۱۰- وجود مجموعه‌هاک تاریخی و عناصر کالبدی نظیر: بازارها، حمامها، یخدانها، بادگیرها، آب انبارها و... در بافت قدیم.
 بافت قدیم به لحاظ تراکم مراکز و موقعیت مرکزیت، نیاز به سهولت دسترسی دارد و وقوع شهر کرمان بر سرراههاک مهم ارتباطی و شهرهاک بندرعباس، یزد، زاهدان شیراز و... و قرارگیری در مرکز مؤثر شبکه ارتباطات، باعث تمرکز انواع مراکز تجاری در مرکز شهر شده، محتاج

خیابانهای عریضی، متناسب با ابعاد کالاهاک وارداتی و اتومبیلها در بافت سنتی شهر رخنه کرد و طرح اصیل آن را درهم ریخت و طرحهای جامع در چند دهه اخیر احداث خیابانها را در بافت قدیم تسریع نمود و موجب افزایش تصاعدی وسایط نقلیه، افزایش نیاز به حمل و نقل کالا و مسافر و افزایش جمعیت شد که به همراه تمرکز ادارات در مرکز شهر، وجود بازار و مغازه‌هاک حواشی خیابانهای بافت قدیم و در تشدید ترافیک مؤثر افتاد. وقوع تعداد زیادی از مغازه‌ها در حواشی خیابانهای شلوغ بافت قدیم، امکان عقب‌نشینی به خیابانها را نمی‌دهد و این کار مقرون به صرفه اقتصادی هم نیست.

پویایی فضای کالبدی شهرها و عناصر شهری منجر به تکرار مراحل سیکل حیاتشان و در نتیجه باعث تکامل تدریجی آنها می‌شود. به عنوان نمونه دینامیسم کاروانسراها در گذر زمان، همواره عملکرد آنها را دچار تحول می‌کند به نحوی که بعضی از آنها در طول زمان، پذیرای نقشهای گوناگون اقتصادی، مذهبی، علمی و انباری شده‌اند.

بافت قدیم در مرکز شهر کرمان، واجد اهمیت توریستی، تاریخی، اداری، تجاری، مسکونی و... است و انواع گوناگون کاربری را به طور فشرده، در خود جای داده است. تنوع و وفور عناصر شهری و مراکز مختلف در مرکز شهر، عملکرد این محدوده را، مشابه عملکرد «قلب» در بدن موجودات زنده گردانیده است، که نیاز به مراقبت و توجه مداوم دارد. فرسودگی شدید بافت قدیم، وضعیت ویژه آن و عدم انطباق آن با زندگی کنونی شهرنشینی در کرمان، عدم تأمین جانی در اثر کمی مقاومت مصالح و... سهولت حیات را از شهروندان این بخش از شهر، سلب کرده است. چه باید کرد؟
 - بی‌توجهی و تداوم فرسایش آن؟

دسترسی مناسب می‌باشد. از دیگر مواردی که نیاز میرسد به دسترسی مناسب را ایجاد می‌کند، وقوع ادارات، مطب پزشکان و... در بافت قدیم است.

مسأله مورد توجه بعدی در بافت قدیم، کمبود جمعیت مسکونی و ازدیاد تمرکز فعالیت‌های تجاری می‌باشد. کمبود منازل و نیز وفور مراکز تجاری، دفاتر و مؤسسات مالی و اعتباری، مؤسسات خصوصی و ادارات دولتی در مرکز شهر کرمان، موجب کاهش جمعیت ساکن بافت قدیم به هنگام شب و تراکم شدید جمعیت در روز می‌باشد.

وجود عناصر یاد شده و بازار کرمان در بافت قدیم، دست به دست هم داده، موجبات پیدایش ترافیک را فراهم می‌سازند.

عناصر امنیتی نظیر خندق، حصار و برجها نقش پوست در بدن موجود زنده را دارند. منتها با پیدایش سلاحهای مدرن از عملکرد آنها کاسته شده است. این عناصر برای ادامه تکامل شهرها، حمایت قانونی از حقوق شهروندان، تأمین امنیت مالی و جانی ساکنین شهر و محلات و حفظ نظام اداری و حکومتی موجود، با به عرصه وجود نهاده اند. لذا با داشتن شش دروازه عمده (مسجد، ناصری، گبری، سلطانی، ارگ و ریگ آباد) به «شهرشش دروازه» مشهور بوده، چهار دروازه شهر در مسیر بازارها واقع شده بودند.

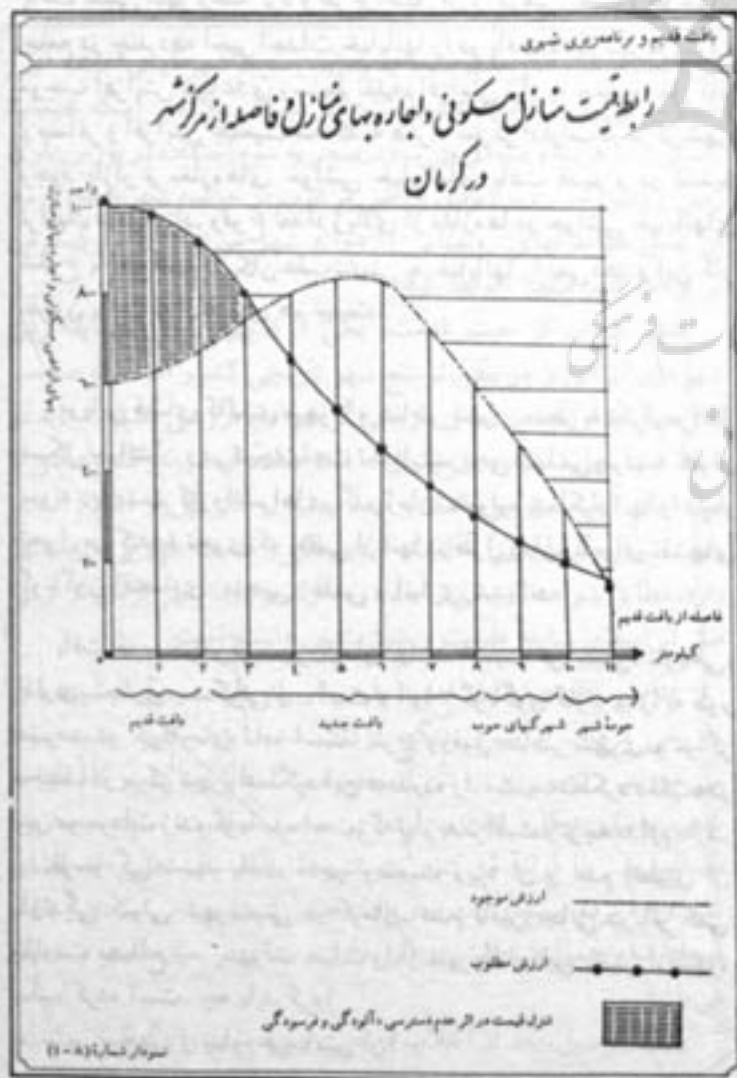
به تدریج با پیدایش امنیت، این دروازه‌ها تخریب شده، خندقها را بر کردند. در گذشته نه چندان دور ارگ دولتی در غرب شهر قدیم، محل تمرکز ادارات دولتی بوده است. و به آن «عمارت ارگ دولتی» می‌گفته اند، که هم اکنون نیز به تبع گذشته، محل تمرکز پاره‌ای از ادارات دولتی است. هسته‌های اولیه بازار در اطراف یکی از دروازه‌ها شکل گرفته، دروازه‌ها به عنوان مسیر تنفسی بازار، عناصر کالبدی و... محسوب می‌شده اند، از این رو بازارها، رفته‌رفته در مسیر اصلی بین دو دروازه به وجود آمدند و ضمن تکامل خود تغییر شکل یافتند. بعداً به تدریج واجد سقف شده، شکل تازه‌ای پیدا کردند.

در مورد بازار باید یادآور شد که وقوع شهر کرمان بر سر راههای مهم ارتباطی کشور در موقع ترابری آن تأثیر به‌سزایی بر جای نهاده است، به طوری که شهر کرمان به عنوان مهمترین مرکز شبکه ارتباطی جنوب شرق کشور، محسوب می‌شود. این موقع جغرافیایی توأم با شبکه سراسری راه آهن و وجود فرودگاه کرمان، باعث تأثیر در اقتصاد شهر کرمان و بازار آن می‌شود.

وجود بازار در شهرهای ایران، ریشه در اقتصاد، تاریخ، جغرافیا و فرهنگ معماری و شهرسازی آنها داشته، از قدمتی چندین هزارساله برخوردار است و در سیر تکاملی خود سیمای کنونی را به خود گرفته، مرفولوژی خاص خود را یافته است. پیش‌بینی و برنامه‌ریزی مراکز برای تجارت از گذشته‌های دور تاکنون، همواره بخش مهمی از موضوعات بافت قدیمی شهرهای ایرانی (نظیر کرمان) را تشکیل می‌داده است و بازارها و مراکز اقتصادی، بعد از بناهای مذهبی، نقش مهمترین رکن شهرهای اسلامی را ایفا می‌کرده‌اند.

بازارها به عنوان ستون فقرات با شرکت سایر عناصر کالبدی، مجموعه‌های تاریخی را می‌سازند که جزئی از بافت قدیم شهر کرمان هستند. بازار و سایر عناصر کالبدی در سیر تحول فیزیکی شان، سه دوره از عمر خود را پشت سر می‌گذارند که عبارتند از: دوره جوانی، دوره بلوغ و دوره پیری. بعضی از این عناصر نظیر حمام گنجعلی خان در گذر ایام در عملکردشان دچار تحولاتی شده‌اند و تغییر نقش داده‌اند.

به دنبال پیدایش بازار، به دلایلی این مکان به تدریج سیمای ظاهریش دچار تحول و تکامل شده و مسقف می‌شود که مهمترین دلیل آن تأثیر اقلیم، شامل: گرمای آفتاب، گردوخاک، باد و باران و... موجب سلب آسایش از بازاریان و مشتریان، قساد مواد غذایی، تغییر رنگ البسه و...

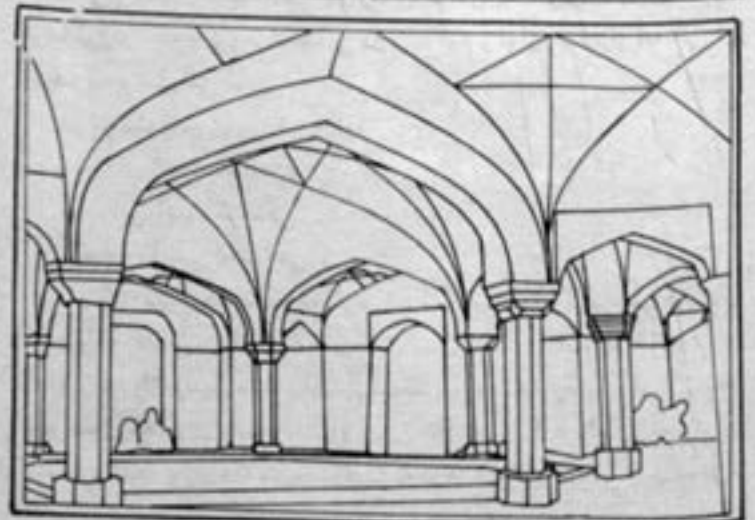

مجموعه ضلع آقا علی مجسمه و بازار کاشما

سقف بازار
بازار بدون سقف

بافت قدیم در مرکز شهر کرمان، واجد اهمیت توریستی، تاریخی، اداری، تجاری، مسکونی و... است... فرسودگی شدید بافت قدیم، وضعیت ویژه آن و عدم انطباق آن با زندگی کنونی شهرنشینی در کرمان، عدم تأمین جانی در اثر کمی مقاومت مصالح و... سهولت حیات را از شهروندان این بخش از شهر، سلب کرده است. چه باید کرد؟

می باشد. عامل بعدی، تکامل تدریجی بازار است که منجر به پیدایش سقف آن شده است.

بازار به صورت خیابانی سرپوشیده یا پوشش گنبدی ظهور پیدا می کند و پیکره به هم تنیده آن در مرکز بافت قدیم کرمان، با مظاهر زیبایی از معماری گذشته، دقت و ظرافت طبع سازندگان را به معرض نمایش می گذارد. مصالح ساختمانی مورد استفاده نیز بستگی به امکانات محیطی داشته است. خشت و گل، آجر و کاشی، سنگ و گچ یا برقراری پیوند فیزیکی بر پادارنده بنای بازار و سایر عناصر کالبدی در کرمان هستند.

کاروانسراهای درون شهری کرمان ضمن ارتباط تنگاتنگ با بازار فضای گسترده ای را در درون شهر قدیم اشغال کرده اند و به عنوان مرکز توقف کاروانیان و به منزله کانون فعالیت های بازرگانی به شمار می روند. وفور آنها در کرمان، حکایت از شدت جریان اقتصادی و وضع مناسب حکومت از حیث درآمد دارد.

در واقع کاروانسراها شامل یکسری ابنیه تاریخی هستند که در ادوار گوناگون، در اشکال و پلانهای مختلف با مصالح ساختمانی متنوع و به منظورهای اقتصادی - تجاری، امنیتی - نظامی، مذهبی - سیاسی و جغرافیایی، جهت اقامت، تردد و رفاه کاروانیان احداث شده اند. از نظر مالکیت می توان آنها را بر سه دسته، دولتی، موقوفه و خصوصی تقسیم کرد. در حال حاضر حدود ۱۴ کاروانسرا، سرا و تیمچه قدیمی در شهر کرمان به چشم می خورد که بزرگترین و با اهمیت ترین آنها کاروانسرای وکیل است.

تجمع صنفی بازاریان، مجاورت واحدهای صنفی باهم، گفتگوهای روزانه بازاریان، برخورد و معامله متقاضیان با بازاریان از دلایل تبدیل بازار به یک قدرت مهم سیاسی و ابغای نقشهای اجتماعی وسیع و توجه حکام و سلاطین به این کانون مهم اجتماعی است. در واقع در شهرها، هیچ فضایی نیست که از نظر کارکرد اقتصادی - اجتماعی، قدرت، وسعت و دامنه نفوذ آن در حیات اجتماعی شهر، مانند بازار در شهرهای قدیمی باشد.

به طور متوسط شلوغترین ساعات در طول شبانه روز در بازار ۱۲-۱۰ صبح و ۱۹-۱۷ عصر می باشد. در طول سال نیز شلوغترین ایام ۲۰ اسفند هر سال تا ۲۰ فروردین سال بعد بوده، خلوت ترین ایام سال از اواسط مهر تا اواخر بهمن به خصوص اواخر آذرماه است.

راسته بازار شرقی - غربی کرمان از میدان ارگ تا انتهای بازار مظفری بیش از ۱۲۰۰ متر طول دارد و هر بخش از بازار کرمان در زمان یکی از حکام ساخته شده است و جزء ارزشمندترین آثار ملی کشور محسوب می شود. این بازار هنوز هم طولانی ترین راسته بازار ایران می باشد. چهار سوق گنجعلی خان در مسیر بازارهای کرمان از شاهکارهای معماری عصر صفویه محسوب می شود. در مجموعه گنجعلی خان علاوه بر این چهارسوق، حمام، آب انبار، میدان، ضرابخانه، بازارها، مسجد، کاروانسرا یا مدرسه نیز به چشم می خورد و کاملترین مجموعه تاریخی استان به حساب می آید. این مجموعه های تاریخی در واقع، سرویسهای خدماتی شهری بوده اند که به منظور صرفه جویی در بودجه احداث ساختمانها، تأمین رفاه عمومی و امنیت اقتصادی، با تلاش کمتر برای تسهیل زندگی، تأسیس می شده اند.

میدان گنجعلی خان مرکز دارالحکومه شهر، محل اجتماعات مردم، ابلاغ اعلانات حکومتی و برگزاری مراسم ویژه دولتی، جشنها، مراسم عزاداری و... بوده، دارای کارکردی سیاسی - اداری، اجتماعی - اقتصادی و نظامی بوده است. حمام گنجعلی خان بنایی ارزشمند با ترکیبی از کاشیکاری، نقاشی،

جدول شماره (۱۱-۱۵) مغازه‌های بازارهای شرقی - غربی کرمان

نوع مغازه	تعداد و درصد	خدمات منفرد	انبار	کالبدی و لوازم	مسگری و وسایط نقلیه	ساخت و فروش و تعمیرات	بهداشتی	لوازم برقی و منزل	پوشاکی	مواد غذایی	جمع کل واحدهای صنفی بازار	درصد از کل بازارهای شرقی - غربی
نام بازار												
۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	۸	۹	۱۰	۱۱	۱۲	۱۳
میدان ارگ	تعداد	۹	۱۲	۳	۹	۱	۸	۲۸	۳۹	۱۵	۱۸۱	۱۳/۷۲
	درصد	۱/۹	۲۲/۸	۱/۶	۱/۹	۰/۵	۱/۳	۱۵/۲	۲۱/۲	۲۱/۵	۱۰۰	۱۳/۷۲
ارگ (سراسری و نقاشخانه)	تعداد	۲	۸۲	۱	۵	۸	۰	۱۱	۳۰	۱۳	۱۵۵	۱۱/۵۶
	درصد	۷/۷	۵۲/۹	۰/۶	۳/۲	۵/۲	۰	۹	۱۹/۱	۸/۱	۱۰۰	۱۱/۵۶
بازار جنوبی گنجعلی خان	تعداد	۱۵	۱	۰	۲	۲	۰	۲۰	۱۷	۱۲	۶۹	۵/۱۵
	درصد	۲۱/۷	۱/۵	۰	۲/۹	۲/۹	۰	۲۲/۹	۲۱/۶	۱۷/۱	۱۰۰	۵/۱۵
اختیاری	تعداد	۲	۷۲	۲	۲	۱۸	۲	۲۱	۳۷	۷	۱۶۳	۱۲/۱۶
	درصد	۱/۱	۵۰/۱	۱/۱	۱/۱	۱۲/۶	۱/۱	۱۱/۶	۲۵/۹	۱/۹	۱۰۰	۱۲/۱۶
سردار	تعداد	۲	۱۱	۰	۰	۳	۰	۲۸	۳۸	۰	۱۱۵	۸/۵۸
	درصد	۱/۱	۳۸/۳	۰	۰	۲/۶	۰	۲۱/۳	۲۱/۳	۰	۱۰۰	۸/۵۸
وکیل	تعداد	۱	۱۸۱	۶	۵	۷	۱۱	۲۸	۱۲۲	۳۳	۳۹۱	۲۹/۱
	درصد	۰/۲۵	۱۶	۱/۵	۱/۳	۱/۸	۱/۸	۷/۱	۳۱	۸/۱	۱۰۰	۲۹/۱
مظفری	تعداد	۲	۲۳	۳	۳	۰	۱	۱۹	۲۸	۶۲	۱۱۱	۱۰/۵
	درصد	۱/۱	۱۶/۳	۲/۱	۲/۱	۰	۰/۷	۱۳/۵	۲۰	۱۱	۱۰۰	۱۰/۵
عطاری	تعداد	۰	۳	۰	۰	۰	۱	۱	۱	۱۰	۱۹	۱/۱
	درصد	۰	۱۵/۸	۰	۰	۰	۰	۵/۳	۲۱/۵	۵۲/۶	۱۰۰	۱/۱
قدمگاه	تعداد	۰	۱	۱	۲	۱	۱	۱۷	۱۱	۳۶	۱۰۰	۷/۶۱
	درصد	۰	۱	۱	۲	۱	۱	۱۷	۱۱	۳۶	۱۰۰	۷/۶۱
جمع کل حجره‌های هر گروه	تعداد	۳۳	۱۱۹	۱۶	۲۸	۱۰	۲۱	۱۷۶	۳۵۶	۲۱۸	۱۳۴۰	
	درصد	۳/۱۶	۳۳/۵	۱/۲	۲/۱	۳	۱/۸	۱۳/۱۳	۲۶/۵۶	۱۶/۲۶	۱۰۰	

مغازه‌های کفشان می‌باشد، مسجد جهل ستون از مجموعه حاج آقا علی و متعلق به فرقه شیخیه است.

در بازارهای کرمان جمعاً بیش از ۲۲۵۰ واحد انباری و مغازه وجود دارد که ۱۳۴۰ باب آن مربوط به بازارهای شرقی - غربی و ۹۱۷ واحد دیگر مربوط به بازارهای شمالی - جنوبی است. حدود ۳۳/۵ درصد از حجره‌های بازارهای شرقی - غربی انباری و بقیه، مغازه فعال تجاری می‌باشند. این نسبت در بازارهای شمالی - جنوبی به ۵۰٪ می‌رسد. تجمع صنفی در بازارهای کرمان، نظیر بسیاری از بازارهای دیگر به منظور تسهیل در امر خرید و فروش توسط مغازه‌داران و متقاضیان است. بدین طریق مشتریان با سهولت بیشتری می‌توانند با مقایسه مرغوبیت و قیمت اجناس، جنس مورد نظر را بدون اتلاف وقت خریداری کرده، دچار غم نشوند.

درصد تجمع صنفی در بازار بزازها (سرداری) ۵۲٪، در بازار عطاری ۶۲٪، در بازار مسگری ۷۷٪، در بازار زرگری ۸۸٪، و در بازار کفاشها ۸۰٪ می‌باشد. ترکیب صنفی بازارهای کرمان به نحوی است که گروه پوشاکی در مقام اول، مواد غذایی در رتبه دوم و لوازم برقی و خانگی در ردیف سوم قرار می‌گیرند.

در نهایت درمی‌یابیم که بازار:

- بنیادی است اقتصادی؛
- میراثی است فرهنگی؛
- نهادی است اجتماعی؛

- و فضایی است که در معماری آن انعکاسات شرایط جغرافیایی و مقتضیات اقلیمی ایران، کاملاً رعایت شده است.

ویژگی بازار در کرمان، بیچیدگی، نقش آن و ادغام وظایف گوناگون در یک فضای معماری واحد است و این تعداد نقش را به راحتی نمی‌توان رده بندی کرد. بازار مکانی بوده است که در آن مسائل انسانی (اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی، سیاسی و مذهبی) همواره در زیر سقف آن مطرح

گجبری، مقرنس کاری، کاربندیهای زیبا، سنگ کاری و تلفیقی از هنرهای عصر صفویه بوده که تأثیر طبقات اجتماعی زمان مذکور نیز در آن ملحوظ شده است. در سایر اجزاء این مجموعه نیز می‌توان آثار هنری و معماری عصر یاد شده را شاهد بود.

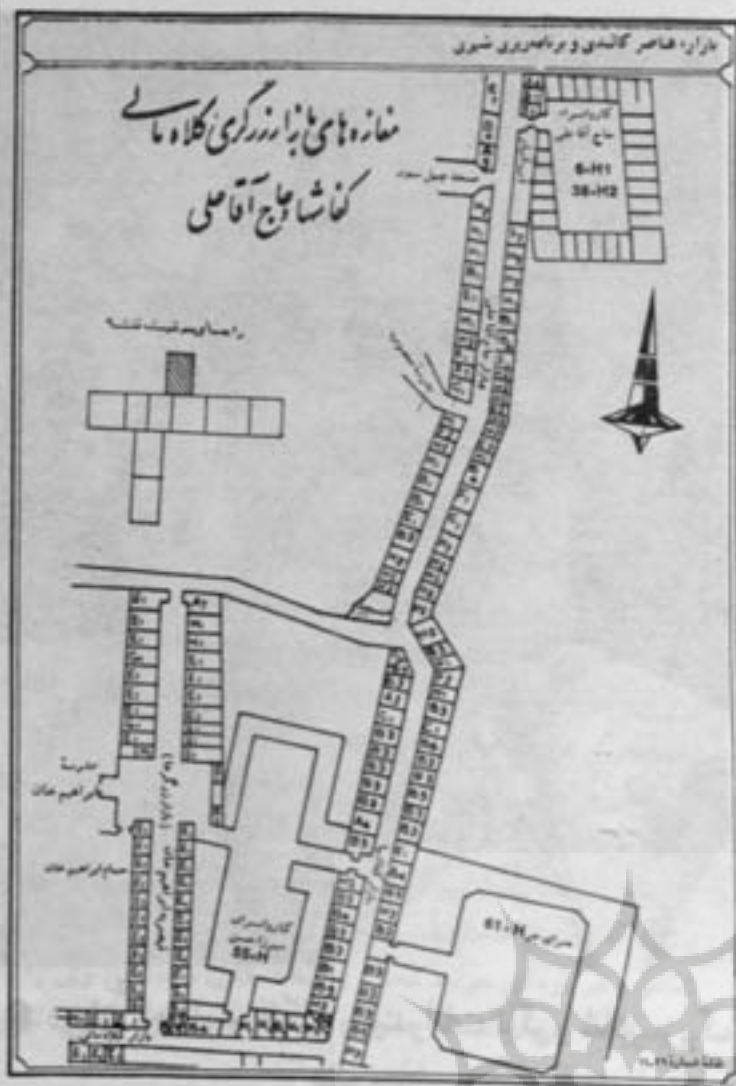
بازار و مجموعه وکیل، یکی دیگر از مجموعه‌های قابل اهمیت کرمان به شمار می‌آید که بازار، مسجد، حمام و کاروانسرای وکیل از ارزش معماری زیادی برخوردارند. کاروانسرای وکیل کرمان بزرگترین کاروانسرای استان است و در حال حاضر، حمام وکیل که به چاپخانه سنتی تبدیل شده است و از ظرافتهای خاص معماری برخوردار است.

بازارهای مظفری و قدمگاه در زمره بازارهای بدون سقف کرمان هستند و مسجد جامع کرمان نیز به جهت موقعیت مهم و ارزش و اعتبار خاصی که دارد در جوار بازار و در قلب شهر واقع شده است. این مسجد توسط امیر مبارزالدین محمد مظفر یزدی در ۶۴۰ سال پیش یعنی در زمان آل بویه ساخته شده است و مایه مفاخره ملت ایران می‌باشد.

بازارهای شمالی - جنوبی، بخش دوم بازارهای کرمان به شمار می‌آیند که با حدود ۱۵۰۰ متر طول از بخشهای مختلفی تشکیل شده، و عناصر کالبدی فراوانی را در مسیر خود جای داده‌اند. این بازار از بازار قلعه محمود آغاز و به بازار عزیز ختم می‌شود و نسبت به بازارهای شرقی - غربی از رونق کمتری برخوردارند؛ منتها تعداد زیادی کاروانسرا را در طول خود جای داده‌اند. بازار مسگری جزء یکی از بازارهای زیبای شمالی - جنوبی محسوب شده، دو راسته بازار را در برمی‌گیرد.

مجموعه ابراهیم خان شامل: قیصریه زرگرها (یا بازار طلا فروشها)، حمام ابراهیم خان، مدرسه و آب انبار از آثار هنرمندانه معماری عصر قاجاریه می‌باشد و یادگیر رفیع مدرسه ابراهیم خان مرتفعترین یادگیر استان به شمار می‌آید. بازار زرگری، جزء یکی از بازارهای سنتی کرمان و نمود عینی تجمع صنفی طلا فروشان قلمداد می‌شود.

بازار کفاشها نیز در طول مسیر این بازارها در بر دارنده تجمع صنفی

می‌باشد. منتها، در حال حاضر می‌توان نقش اقتصادی و تا حدی مذهبی آن را مشاهده کرد.

لذا بحث بافت قدیم، عناصر کالبدی و بازار با جغرافیای اقتصادی، جغرافیای حمل و نقل، تجارت و بازرگانی، جغرافیای توریستی، جغرافیای روستایی، جغرافیای سیاسی و از همه مهمتر با جغرافیای شهری پیوند و ارتباط تنگاتنگ دارد و بازار یک مرکز مهم اقتصادی، محل اشاعه افکار، برخورد آراء و عقاید و تحکیم مبانی عقیدتی و اندیشه‌های مذهبی می‌باشد و جاذبه‌ای خاص پیدا کرده است.

فصل دوازدهم به تفصیل، راه‌حلهای رسیدن از وضع موجود به وضع مطلوب و حفظ و احیاء بازار، بافت قدیم و عناصر کالبدی ارائه شده است تا برنامه‌ریزان شهری و... بتوانند بر آن اساس نسبت به احیاء، مرمت، بازسازی، بهسازی، نوسازی و باززنده‌سازی فضاها و عناصر کالبدی گامهای مقتضی را معمول دارند و وضع را از آنچه که هست، بهتر نمایند.

بدین منظور چهل و شش پیشنهاد و راه حل عملی برای برنامه‌ریزی شهری در بافت قدیم جهت بهسازی و بازسازی بازار، عناصر کالبدی و ساختار قدیم شهر کرمان ارائه شده است. نگارنده بر آن است که در جلد سوم و چهارم و... سلسله مباحث و روشهای جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری کرمان، ضمن بسط و توسعه راه‌حلهای ارائه شده با عرضه مدل‌های برنامه‌ریزی با روشهای علمی، راههای عملی برنامه‌ریزی شهری را هموارتر سازد و بتواند مورد استفاد پژوهشگران و دانشجویان رشته‌های جغرافیا، برنامه‌ریزی شهری، معماری و شهرسازی، تاریخ، علوم اجتماعی، مهندسی عمران، مهندسی راه و ساختمان، برنامه‌ریزان و طراحان شهری و عموم شهروندان قرارگیرد.

